

ПРАВОВІ СТОСУНКИ МІЖ ВІРМЕНСЬКОЮ, ПОЛЬСЬКОЮ ТА УКРАЇНСЬКОЮ ГРОМАДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (XVI–XVII ст.)

У статті проаналізовано стосунки між вірменською, польською та українською юрисдикціями у Кам'янці-Подільському в ранній новий час. Звертається увага на правові колізії у стосунках між національними громадами міста.

Ключові слова: національні громади, магістрат, війтівський суд, юрисдикція, конфлікт, судове рішення.

В умовах розвитку правової держави в Україні особливого значення набуває забезпечення міжнаціональної згоди у суспільстві та проведення реформи місцевого самоврядування. Для реалізації цих завдань важливими є не лише орієнтація на міжнародні стандарти, але й використання національного досвіду щодо політично-правового статусу національних меншин і функціонування в минулому європейської моделі місцевого самоврядування в Україні. Це зумовлює актуальність аналізу проблеми правових стосунків між вірменською, польською і українською громадами Кам'янця в ранній новий час.

У пропонуваній статті на основі Вірменських статутів («Statutas Juris Armenicis») 1519 р. і 1567 р., магдебурзького права, судових актів вірменської громади Кам'янця і праць дослідників проаналізовано правові стосунки між вірменською, польською та українською громадами Кам'янця в XVI–XVII ст., насамперед, звертається увага на відносини між їх судовими органами. Дана проблема не була предметом спеціального аналізу в літературі, хоча ще 1967 р. відомий український дослідник Я. Дашкевич відзначав, що в літературі не розроблено «питання про співвідношення пам'яток вірменського права на Україні та місцевого українського права» [11, с.65]. Водночас, окремі аспекти даної проблеми окреслювалися у роботах М. Владимирського-Буданова [7], О. Гаркавця [3], В. Григоряна [9, с.185-202], Я. Дашкевича [10, 11] та інших авторів.

У XVI ст. Західне Поділля перебувало в складі Польського королівства, а його східна частина – Брацлавське воєводство – входило до Великого князівства Литовського. 1 липня 1569 р. Литовська держава уклала угоду про унію з Польщею, згідно з якою обидві держави злилися в «єдиній спільній Речі Посполитій». Це була країна з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю (до кінця XVI ст.) і самобутньою ренесансною культурою. Поліетнічний склад населення Поділля формували поляки, українці, німці, вірмени, литовці, євреї та ін. У відповідності до статусу населеного пункту його національні громади підпорядковувалися власній юрисдикції: польській (в актах – німецькій), українській (в актах – руській) і вірменській, кожна з яких базувалася на власних законах, підтверджених королівськими привілеями.

Магдебурзьке право у Кам'янці одержали поляки, німці та ін. особи, які постійно мешкали у межах міста, володіли нерухомістю, мали

його громадянство і входили до католицької громади. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко писала з цього приводу: «Статуті Магдебурзького права у більшій частині міст застерігали, що правне населення міста повинно належати до римо-католицької віри. Це вносило тяжке ускладнення в життя міст, де більша частина людності була православною» [12, с.356].

Окрему міську громаду утворили українці, які мали релігійні й економічні права, але не отримали міського громадянства, хоча у Кам'янці з 1491 по 1670 рр. існувала окрема руська юрисдикція, надана ще особливим привілеєм короля Казимира і згодом об'єднана з польською з рівним представництвом обох націй [8, с.177]. Вибірні війти руської юрисдикції отримали право судити усіх городян і приїжджих цієї нації з усіх справ (з правом меча) і що особливо важливо, за руським законом. «Таким чином, поряд з містом, упорядкованим за німецьким правом, – виникло місто руське, звільнене від усілякої влади воєвод, каштелянів, старост та інших королівських чиновників, – писав М. Владимирський-Буданов. – Але спільне існування двох зовсім самостійних юрисдикцій в одному місті було неможливим, і виникли нові зловживання з боку польської ради (руська юрисдикція не мала своєї ради)» [7, с.176-177].

У XIV–XVI ст. найчисельнішою громадою міста була вірменська, що управлялася вірменським магістратом, до складу якого входили «сорок братів» (рада заможних городян), рада дяків, вїйт і присяжні вірменського суду. Завдяки своєму економічному впливу та активній участі у прибутковій східній торгівлі вірменська громада зуміла створити сильну судово-правову автономію у вигляді вірменського вїйтівства. Останнє було встановлено за львівським зразком не пізніше 1464 р., а до 60-х рр. XV ст. вірменам удалося юридично оформити свій автономний статус в місті [11, с.72]. Остаточне юридичне самовизначення вірмени Кам'янця здобули 1496 року, коли Ян I Ольбрахт королівською грамотою дозволив їм судитися за власними законами перед своїм вїйтом і старійшинами, не підлягаючи іншій юрисдикції [15, с.147-148]. Права ці підтверджувались і поширювались кожним наступним королем: в 1506 р. – Олександром, в 1507 р. – Сигізмундом I, в 1548, 1557 і 1567 рр. Сигізмундом Августом, в 1574 р. – Генріхом Валуа, в 1576 р. – Стефаном Баторієм, який видав кам'янецьким вірменам три привілеї. Членів вірменської громади судили за кипчацьким перекладом Судебника Мхітара Гоша, польський переклад якого було включено до указу Сигізмунда I від 3 березня 1519 р. про надання відповідного права львівським і кам'янецьким вірменам [14, с.150-160] і за процесуальним кодексом 1604 р. [6]. Зрештою, окрема вірменська юрисдикція зберігалася до 1790 г., коли її функції були передані магістратові.

Про оригінальну внутрішню адміністративно-судову організацію національних громад міста йшлося в Люстрації Кам'янецького староства 1565 р. Зокрема, в ній зазначалося: «У місті Кам'янці проживає населення трьох народностей, в ньому три юрисдикції: поляки мають першість, судять в них за магдебурзьким правом; українців судять за українським правом і звичаєм, вони теж мають свого вїйта; у вірмен – за вірменським звичаєм, вони теж мають свого вїйта» [4, с.165-166]. Але вірмени, як і українці, не могли отримати міського права і брати повноцінної участі в

управлінні містом і впродовж тривалого часу боролися за свої національні, політичні та соціальні права.

Війт (голова – М.К.) вірменського суду виконував адміністративно-судові й господарські функції у своїй громаді, в якості довіреної особи й захисника інтересів вірменського населення Кам'янця представляв його інтереси у відносинах з владою польської і української юрисдикції. Влада вірменського суду поширювалася на вірмен, які проживали на території вірменського кварталу. Навіть у тих випадках, коли підлеглі іншої юрисдикції скаржилися з того чи іншого приводу своїм суддям на вірмен, вони направляли їх до вірменського війта. При розгляді подібних справ суд виявляв об'єктивне ставлення, караючи винного незалежно від його національної приналежності [2, с.331-332, 1, с.107-108, 115, 116-117, 123, 124, 233, 258]. Встановлений порядок не порушувався навіть тоді, коли позивачем до суду виступав війт іншої національної громади. Зокрема, 1 квітня 1573 р. український війт Кам'янця Захарка Златогорлий подав позов на свого боржника і заставника Григора [1, с.146-147].

Відповідно до давнього звичаю, підтвердженого привілеєм польського короля Стефана Баторія вірменській громаді Кам'янця від 16 листопада 1576 р., відбувалося щорічне обрання війта і чотирьох присяжних [8, s.151] (усього їх було 12 осіб – М.К.). Утім, як на практиці виконувався цей «давній звичай» і чи дійсно вся громада приймала участь у виборах, через брак джерел встановити важко. У XVII ст. порядок обрання вірменського війта і «12 добрих мужів, які знали вірменське право», не змінився. Війта обирали серед членів вірменського суду «сорок братів» на чолі з маршалом і 50 представників «простого люду» [15, с.150-152]. За кілька днів після обрання війта, як наприклад, 12 березня 1628 р. у вірменській ратуші «при шляхетному панові Войцехові Свірському, підстарості судовому кам'янецькому, уповноваженому вельможного його милості пана Стефана Потоцького, тогочасного старости кам'янецького, посланого до нинішнього акту відповідно до прав і звичаїв давніх, а також славетних панах Станіславі Самборі, тодішньому війті магдебурзького права, Яні Вольському та Григлі Кудличу, райцях і славетних панах вірменського права, <...> і всьому поспільству вірменської нації славетний Кіркорша Голубович, який обраний на той строк війтом, склав і виконав присягу на свій війтівський уряд згідно зі звичайним текстом присяги, описаним у порядку права магдебурзького». Тоді ж підстароста від імені кам'янецького старости «лишив панів радних вірменських при їх давній присязі на уряд лавничий» [3, с.133]. Присутність під час акту складання присяги особистого представника кам'янецького старости, війта німецького магістрату і двох його членів підкреслювало важливість цієї події для національних громад міста, а також її повну відповідність «правам і звичаям давнім».

Самостійність вірменського війтівського суду Кам'янця часом була доволі значною, зокрема, він міг у присутності представників польсько-німецького магістрату ухвалити рішення про надавання місцевого громадянства. Так, 3 грудня 1560 р. своїм рішенням війтівський суд під головуванням війта Юрка надав кам'янецьке громадянство 6 вірменам: Нигогосу із Власовець, а також прибулим із Сучави Ніголу, Хочаг Хачмас-оглу, Авізбею та Дірадуру. Подібні рішення війтівський суд міста приймав і згодом:

1575 р. за погодженням з кам'янецьким старостою Миколою Бриським ним було надано польське підданство і громадянство Кам'янца вірменину Ходжі Ягубу, який прийняв традиційну присягу [1, с.299-300]. В окремих випадках на засіданнях вйтівського суду присутні кілька представників польської влади. Так, 18 серпня 1585 р. Тодорка з Кафи, син Харбеда, «прийняв присягу госпуду богу і став вірним підданим його милості короля Стефана, і зобов'язувався дотримуватися присяги, відповідно до її порядку, згідно з записом, і сплачувати всі урядові податки, і виявляти безперечний послух урядові», яку вислухали підстароста кам'янецький Вікентій Вольський і від польського суду – вйт Блажей, Станіслав Моришкапа і доктор Миколай. Після ж складення присяги Тодорка сплатив податки польському урядові й вірменському судові [3, с.27-28].

Вірменський вйтівський суд Кам'янца вів постійну боротьбу за свої привілеї. Приміром, у «Кам'янецькій хроніці» під 1565 р. повідомлялося про смерть Григора, сина Заділа, який 25 разів їздив до польського короля, щоб той «зміцнив і затвердив суд, а також «Судебник» чи «Книгу законів», якою тепер користується вірменська нація» [11, с.75]. А вже в квітні 1567 р. для отримання статуту і привілеїв для вірменського населення Кам'янца вірменська громада міста відрядила до короля Сигізмунда II Августа пана Крюгера [1, с.95-96]. Очевидно цей візит був вдалим, оскільки цього ж року своїм привілеєм польський король надав їм Статут, що фактично повторював Вірменський статут 1519 р.

Упродовж раннього нового часу польські суди як в Кам'янці, так і у Львові, неодноразово зазіхали на права вірменських вйтівських судів. Зокрема, представники польської юрисдикції самовільно заарештовували вірмен, порушували проти них справи [1, с.200-201, 203-204], судили їх і приводили у виконання вирок. Але вірменська юрисдикція оскаржувала ці судові рішення й іноді подібні справи завершувалися на її користь.

Водночас, як свідчать акти вірменського суду Кам'янца, траплялися випадки, коли за позовом представника німецької юрисдикції вйтівський суд порушував справу проти члена вірменської громади, але згодом виявляв гуманність і на прохання позивача та трьох інших членів польської громади звільняв заарештованого із тюрми [3, с.156-157]. Також у судовому рішенні вірменського суду від 3 серпня 1573 р. була зафіксована заява шляхтича Войцеха Слупського про передачу прав щодо частини боргу кравцю на ім'я Франко після отримання ним іншої частки боргу від боржника Ануса [3, с.168].

Предметом гострих суперечок між вірменською громадою Кам'янца, з одного боку, та міською владою був принцип непорушності рішень вірменського вйтівського суду, які, згідно з вірменським правом, вважалися остаточними і не підлягали апеляції. Суди ж польської юрисдикції чи королівського старости висували претензії стосовно своєї зверхності над вірменським судом і приймали апеляцію від членів різних національних громад на його рішення, що призводило до нескінченних суперечок. Подібні прецеденти в судовій практиці провокували деяких членів вірменської громади демонструвати своє незадоволення рішенням суду і в порядку апеляції звертатися до старостівського суду. Так, у липні 1561 р. Ованес Цахно-оглу не прийняв присягу, призначену вірменським судом і «апелю-

вав до старости» [2, с.256-257]. Траплялися також випадки, коли всупереч традиціям і закону, члени вірменської громади подавали апеляцію на рішення вйтівського суду начальнику кам'янецької фортеці [1, с.188-189].

Слід зауважити, що у поодиноких випадках вірменський суд дозволяв подавати апеляції на ухвалені ним рішення, про що у судових актах робилися відповідні записи. Так, 1 березня 1573 р. після повернення кредитору Григору, сину Тер-Петроса, грошей за закладений будинок, суд зобов'язав його впродовж двох тижнів звільнити останній і водночас дозволив йому упродовж цього ж терміну оскаржити судові рішення перед старостою Кам'янця [1, с.129, 132-133, 134]. А в квітні цього ж року вірменський суд ухвалив нове рішення у справі Еолбея Хаскатуни проти Хачко, дозволивши останньому оскаржити його рішення перед старостою Кам'янця [1, с.145-146]. Аналогічні рішення вйтівський суд приймав в інших справах [1, с.171-173].

А вже королівський привілей 1574 р. закріпив виключне право королівського (асесорського) суду приймати апеляцію на рішення вірменського суду Кам'янця [13, с.213]. Відтак, новоодержані права вірменського суду, безсумнівно, зміцнили його авторитетність і вплив його вйта, який отримав правову основу для покарання порушників цього правила. Зокрема, 10 березня 1575 р. вірменський суд міста заарештував і наклав штраф (14 грошей) на вірменина Зану, який заявив про незаконність судового рішення у його справі та оскаржив його у польському суді міста [1, с.319].

Аналіз актових книг вірменського суду Кам'янця дозволяє говорити про співпрацю судів вірменської і української юрисдикції у розкритті окремих злочинів [11, с.92]. Так, 28 квітня 1566 р. до суду звернувся український вйт і попросив ктитора (церковного старосту – М.К.) Юрка допитати усіх вірменських ювелірів щодо крадіжки срібла в будинку Йоха [2, с.331-332].

Водночас, лише у поодиноких випадках, коли йшлося про розгляд важких криміналів (продаж людини в рабство, побиття іноземця), які були несумісні з менталітетом правлячої верхівки національних громад Кам'янця та їх правовою культурою, окреслювалася співпраця вірменських і польських органів правосуддя. Так, 22 березня 1566 р. на спільному засіданні вірменського і польського судів розглядалася справа Султана і Ованеса Левон-оглу, звинувачених у продажі «живого товару» – хлопчика [2, с.326-327]. Коли ж у липні 1574 р. скоїлося побиття вірменином Асватуром, сином Петроса, іноземця Сима Медвежего, справу проти нього у вірменському суді порушив сам кам'янецький староста [1, с.270-271, 274-275]. Утім, відкритим залишається питання про характер і ступінь співпраці вірменської і польської юрисдикції в цих справах, оскільки наявні записи в актах вірменського суду стосуються лише її початкової стадії справи і ніде не йшлося про судовий вирок, винесений за ці злочини. Цілком погоджуємося з думкою Я. Дашкевича, що можливо «остаточна стадія розгляду важких злочинів і винесення вироку відбувалися вже в польському суді» [11, с.95]. На користь цього говорить відсутність у протоколах вірменського суду будь-яких слідів застосування таких мір покарання, як смертна кара, тюремне ув'язнення, хоча вони передбачалися Вірменським статутом 1519 р., і описані в актах важкі злочини могли потрапити під вказані міри покарання.

Водночас, акти вірменського суду XVI–XVII ст. зафіксували лише поодинокі випадок у червні 1566 р., коли справа Шаровського, який завадав значних збитків жителям міста, підлеглих трьом юрисдикціям, слухалася у вірменській ратуші в присутності вірменського, українського та німецького в'їтв [2, с.334–335]. Цей факт також слід розглядати через призму співпраці органів правосуддя трьох національних громад. Але в силу різних обставин вона не стала повсякденним явищем у судовій практиці Кам'янця раннього нового часу.

Слід зауважити, що матеріали актових книг вірменського суду дають підстави говорити про вплив звичаєвого права української громади Кам'янця, найчисельнішої у місті, на деякі норми вірменського права. Так, якщо на межі XV–XVI ст., відповідно до звичаїв і Вірменського статуту 1519 р., жінка не могла постати перед в'їтвівським судом, де її, як правило, заміщав чоловік, друг або родич [2, с.294], то вже в середині XVI ст. під впливом норм українського звичаєвого права, правовий статус жінки у вірменській громаді значно зріс. Вона могла виступати в суді в якості обвинувача чи свідка, поручатися за свого чоловіка, а також брати заарештованого на поруки. Так, 15 липня 1559 р. Марта, сестра Пашко, особисто подала в'їту Юрко скаргу на Хачу, який не виконав її доручення і не повернув їй 2 золотих флорина; у березні 1561 р. Маренка, донька Тумаша, зробила заяву в'їту Сергію про бажання закласти за 20 рублів свій дім Аванесу Самійлу-оглу до свята Св. Петра і використати ці гроші; у 1566 р. дружина Моришкапи заявила в'їту Гурегу на Авака Мати-оглу, що той винен її чоловіку 25 талерів [2, с.238–239, 252–253, 328].

Дослідження актів вірменського в'їтвівського суду виявило факти тиску на в'їта і присяжних з боку німецької юрисдикції, що репрезентувала титульну націю Речі Посполитої і користувалася всебічною підтримкою держави. Зокрема, як спробу прямого тиску на вірменський суд задля прийняття ним зацікавленого рішення або ж прискорення розгляду конкретної справи слід вважати появу в залі судового засідання німецького в'їта, як уповноваженого позивача чи присяжних суду цієї ж юрисдикції. Саме так, 7 жовтня 1559 р. перед вірменським в'їтом Юрко і присяжними «стали німецький в'їт Зискани і пан Хотинський від імені Петра Узуну і заявили на Дануско», що той зобов'язаний повернути 80 флоринів, після чого міг отримати заставлений ним дім, в якому розміщувалася корчма [2, с.243]. А в липні 1560 р. стався випадок, коли перед в'їтом Юрко і присяжними вірменського суду стала Настя з німецьким в'їтом і «заявила на Охана Тамгаджі-оглу, який піймав її в кварталі, побив її» [2, с.256].

Отже, створення і функціонування в ранній новий час у Кам'янці самостійних юрисдикцій трьох національних громад було засобом реалізації ними свого правового статусу на українських землях Польщі та Речі Посполитої. Спільна діяльність трьох самостійних судів в одному місті постійно породжувала конфлікти, що найчастіше спалахували внаслідок зловживання з боку польського магістрату чи суду, а також незгоди однієї зі сторін з судовим рішенням. Разом з тим, відбувалося взаємозбагачення правових систем окремих етносів шляхом запозичення і впровадження норм права інших національних громад.

Список використаних джерел:

1. Акты армянского суда города Каменец-Подольского (XVI в.) / Подгот. текста и предисл. В.Р. Григоряна. – Ереван: Изд-во АН Арм ССР, 1963. – 440 с.
2. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Транскр., пер., пред., введ., грам. комент. и голоссарий Т.И. Грунина; под ред. Э.В. Севортыана. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
3. Гаркавель О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / Від. ред. О. Прицак. – К.: Вид-во «Українознавство», 1993. – 328 с.
4. Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч.7. – Т.2. – С.165-214.
5. Решение, постановленное советом сорока мужей Каменецкого армянского магистрата // Архив Юго-Западной России. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1869. – Ч.V. – Т.I. – С.150-152.
6. Porzadek sadów i spraw prawa Ormiańskiego z r. 1604 / Wyd. O. Balzer. – Lwów, 1912. – 64 s.
7. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – 302+IV с.
8. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Львів: Накладом НТШ, 1904. – 394 с.
9. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). – Ереван: Изд-во АН Арм ССР, 1980. – 292 с.
10. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика досліджень) // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип.4. – С.129-171.
11. Дашкевич Я.Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559–1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Транскр., пер., пред., введ., грам. комент. и голоссарий Т.И. Грунина; под ред. Э.В. Севортыана. – М.: Наука, 1967. – С.65-96.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – Т.1: До середини XVII ст. – К.: Либідь, 1991. – Т.1.– 640 с.
13. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.
14. Lewicki M., Kohnowa R. La version torque-kiptchak du «Code des lois des Armeniens polonaise» d'après le ms. №1916 de la Bibliotheque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – Т.21. – S.150-160.
15. Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т.I. – 232 s.

In the article mutual relations between Armenian, Polish and Ukrainian jurisdictions in Kamyanets-Podilskyj are analysed in early new time. Paid a attention to legal collisions in relations between national societies of the city.

Key words: national societies, city council, jurisdiction, conflict, court decision.

Отримано: 8.11.2009